

ימי כור ההיתוך – תרומת ההיסטוריה של החינוך לחקר האינטגרציה העדתית והתרבותית בישראל

יובל דרור

צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950).
המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1993

ועדת החקירה הממשלתית בראשות השופט גד פרומקין נתמנתה ב-1950 כדי לחקור את 'ענייני החינוך במחנות העולים: ... א. לבדוק כל האשמות על כפייה דתית [אנטי-דתית] במחנות העולים; ב. לברר את הקטרוגים בעתונות ומי אחראי להם [קטרוגי החוגים הדתיים על פרנסי המדינה בנידון הנעשה במחנות העולים]; ג. לבחון מקורות התעמולה בחו"ל בקשר עם האשמות האמורות [על-פי הנחתו של בן-גוריון, ראש הממשלה דאז, שחוגים מסוימים ביהדות אמריקה אחראים להסתה כנגד ממשלו] (דו"ח פרומקין, עמ' 1; צמרת, עמ' 153). בוועדה נטלו חלק אישי ציבור חילונים ודתיים כאחד, וכעבור כשלושה חודשים וחצי פורסמו מסקנותיה המפורטות, שנגעו לחינוך בריכוזי העלייה ההמונית החדשה, כולל מושבי העולים. שלוש סיבות מונה צבי צמרת, מחבר הספר ימי כור ההיתוך המכיל את דו"ח הוועדה ומבוא מקיף מקדים לה, לעיון האקטואלי בדו"ח: בחינת יחסי תנועת העבודה והציבור הדתי; תהליכי הקליטה והחינוך של עולי ראשית המדינה; ו'ממלכתיות' מערכת החינוך מול הזרמים האידיאולוגיים שבה – שלושה שמושפעים עד היום ממה שאירע לפני למעלה מארבעים שנה (צמרת, עמ' 2-3). צמרת מתאר באופן שיטתי את שקדם לדו"ח, את הכלול בו ואת שאירע לאחריו – תוך שהוא מנתח ומבליט אותן סוגיות חינוכיות-חברתיות הרלוונטיות עד ימינו. ההיסטוריה של החינוך מוסיפה בספר זה את תרומתה למחקר הסוציולוגי, האנתרופולוגי, הפסיכולוגי והתרבותי באינטגרציה הבין-עדתית בישראל – ויש בכך דוגמה טובה מאוד לקישור שבין העבר לקביעת מדיניות בהווה ובעתיד, כמקובל אצל חלק מחוקרי תולדות החינוך כיום.

הרקע ההיסטורי להקמת הוועדה כולל שני פרקים ראשונים, שעניינם 'פרשות קודמות בין דתיים וחילונים בימי מלחמת העולם השנייה' ו'נתונים על קליטת העלייה הגדולה עם הקמת המדינה'. בפרשות קודמות של השנים 1943-1944 מאוזכרים ילדי טהרן שהועברו לקיבוצים ולמושבים חילוניים – ועל כך יצא קצפו של הציבור הדתי – וקליטת ילדי תימן במחנה עולים ליד כרכור, וגם כאן מחו אנשי אגודת-ישראל ו'המזרחי' כאחד. בשני המקרים ניכר דפוס דומה לזה של ועדת פרומקין: המחאה הולידה 'ועדת בירור/ביקורת' חיצונית, שגילתה מקרי כפייה קיצוניים, הציעה פתרונות הולמים למאמינים הדתיים ונקטה פלורליזם וחוסר כפייה דתית-תרבותית – הקו שבן-גוריון, כמנהיג היישוב וראשית המדינה, תמך בו (דו"ח פרומקין, עמ' 12; צמרת, עמ' 17). בדיונו בנתונים על קליטת העלייה הגדולה מונה צמרת, בעקבות אחרים, שלוש תקופות קליטה: הקליטה הראשונה ממאי 1948 עד ראשית 1949;

'תקופת מחנות העולים' שעד מאי 1950; ותקופת המעברות שלאחריה (צמרת, עמ' 19-22). ועדת פרומקין דנה בעיקר בשתי תקופות הקליטה הראשונות, אף שהשלכות דיוניה ומסקנותיה נגעו גם לתקופה השלישית ומעבר לה.

הפרקים השלישי עד השביעי מביאים הארות חשובות למה שקדם לוועדה ב-1950. 'מדוע הוחלט על מינוי ועדת החקירה הממשלתית?', שואל צמרת בפרק השלישי. ומשיב בשלושה סוגי לחצים: מצד העולים החדשים (אף שלא הכריעו בהקמת הוועדה), מצד הציבור הדתי בארץ, ומצד יהדות הגולה, ובעיקר ארצות-הברית. כל אחד מאלה מפורט לדקויותיו, ובעיקר תסיסת עדת יוצאי תימן, החזקה ביותר, לעומת יוצאי לוב, כדוגמה לעדות בלתי-מאורגנות וחלשות בתקופת העלייה הגדולה. יוצאי תימן היו החזקים ביותר במחאותיהם מכמה סיבות: סגירותם בגולה וגיבושם מאז בהנהגת רבנים וחכמי דת; העובדה ש-40,000 מבני עדתם כבר היו בארץ מאז העלייה הראשונה; ולבסוף - ריכוזם במחנות עולים מוגדרים וגיבושם הפוליטי. לעומתם מודגם בספר קול ענות החלושה של יוצאי לוב וההעדר המוחלט כמעט של הד ציבורי לתלונות כל בני עדות המזרח שאינם תימנים: היישוב הקולט, אשכנזי ברובו, התקשה להבין את שפתם ותרבותם של העולים החדשים - שהיו בעיקרם עולי מצוקה ולא ציונים אידיאליסטים כמותם; העולים החדשים היו מסוגרים במעין גלות חדשה במחנות וחסרו להם משאבים לכלי ביטוי (שם, עמ' 27-29). טענתו המרכזית של צמרת, בסיכום ניתוח משווה זה, שגם לתימנים לא ממש 'הקשיבו'; התחשבו בכוחם היחסי אך המשיכו לנקוט את מדיניות 'כור ההיתוך', המעדיפה את התרבות הארץ-ישראלית החדשה על פני התרבות היהודית המסורתית ושואפת לבולל את הנקלטים החדשים בציוניותו של היהודי החדש בארץ. הציבור החילוני הקולט והציבור הדתי-מסורתי הנקלט ניהלו ביניהם מאבק תרבותי, שרק הוחרף עם תגובתם של יוצאי תימן אך היה חייב 'להתפוצץ' בשנות המדינה הראשונות בכל מקרה (שם, עמ' 31). לימי 'כור ההיתוך' התרבותי כמדיניותם הציונית-חילונית של בן-גוריון, מפא"י ותנועת העבודה מוקדש הספר, גם אם צעקות החמס על הכפייה האנטי-דתית שבה דנה ועדת פרומקין היו מוגזמות משהו.

לחצי המפלגות הדתיות הקולטות בארץ עד למינוי ועדת פרומקין, שדנה בכפייה האנטי-דתית, היו מאופקים בתקופת הקליטה הראשונה, משום היות אנשיה אשכנזים ברובם, שלא ידעו די על הניסיון להנהיג 'חינוך אחיד' במחנות העולים; הם נקטו דיפלומטיה שקטה לצורך שמירת הקואליציה, שהיו בה שותפים זוטרים בלבד; בכך רצו להבטיח את המשך 'שיטת הזרמים' בחינוך, ובעיקר את הזרמים הדתי והחרדי - שמדיניותו הממלכתית של בן-גוריון הכל-יכול היתה נגדה (שם, עמ' 32-37). לחצי המנהיגות הפוליטית הדתית בארץ ערב הקמת הוועדה היו שיטתיים, ופרנסו של ציבור זה גייסו לעזרתם גם את מנהיגי יהדות הגולה ובעיקר ארצות-הברית, עד כדי הפגנת המוני יהודים דתיים במנהטן שבניו-יורק כנגד הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים בישראל (שם, עמ' 37-48).

בהרכב ועדת החקירה, שקבעו בן-גוריון וח"מ שפירא איש 'המזרחי', דן צמרת לפרטיו בפרק הרביעי (עמ' 49-55). גד פרומקין, מי שהיה שופט בית המשפט העליון בתקופת הבריטים ובקי בוועדות חקירה, נקרא לראשונה גם בשל היותו נייטרלי לחילונים ולדתיים. יחס חיובי ואוהד למסורת ולעדה התימנית היו גם נחלתם של שני חברי-הכנסת, הנציגים החילונים האחרים - יצחק בן-צבי (יו"ר הוועד הלאומי ונשיאו,

ולימים נשיא המדינה) והעסקן הירושלמי, איש סיעת הספרדים, אברהם אלמליח. את הציבור הדתי ייצגו חברי הכנסת הרבנים א' שאג מ'המזרחי' וד"ר קלמן כהנא, חבר קיבוץ חפץ-חיים של פועלי-אגודת-ישראל. כמוכיר הוועדה התמנה איש העדה התימנית, חבר מפא"י ישראל ישעיהו (לימים חבר-כנסת ויושב הראש שלה). טענות חוגים שונים על ההרכב לא הועילו – בן-גוריון כפה את דעתו. בן-גוריון הפרגמטיסט האידיאלי האמין ב'תהליך של היתוך ומיזוג לאומי' ובעיצוב 'דמות אומה עברית, אחידה ועצמאית' (שם, עמ' 57); הוא דגל במרכזיותו של הצבא הממלכתי ובתהליך החינוכי שאמור היה להשפיע גם על הנקלטים החדשים את רוח החלוציות הציונית של העולים הוותיקים מהם. בן-גוריון נכון היה לקבל חלק ממנהגיהם הדתיים של העולים החדשים ורצה להשפיע עליהם בהדרגה ובדרכי נועם, באמצעות מנהיגות וקצונה צה"לית בכירה שתצמח מקרבם – בניגוד לאחרים במפא"י, כגון לבון וארן, שחפצו בחילון מהיר יותר (שם, עמ' 65). צמרת שב ומציין שהוויכוח טאקטי בלבד, ואילו האסטרטגיה של ההיתוך העברי התרבותי-חילוני היתה מקובלת על בן-גוריון ועל החולקים עליו במפלגתו כאחד.

צמרת דן גם בעמדות מפ"ם ומפלגות המרכז והימין כלפי הוועדה (פרק שישי) ובשתי הדרכים החינוכיות שנקטו לצורך היתוך חינוכי זה – 'חינוך אחיד' במחנות העולים וזרם-העובדים-הדתי, שפעל בעיקר במושביהם (פרק שביעי). אנשי מפ"ם תמכו ופעלו ב'חינוך האחיד'. הם התנגדו לוועדת פרומקין כשם שהתנגדו לכל שותפות קואליציונית עם הדתיים, מה עוד שבמקביל להקמת ועדת פרומקין ניהל בן-גוריון משא ומתן מתקדם אתם ועם הציונים-הכלליים על הקמת ממשלה חלופית לזו שהתקיימה עם הדתיים. עם כשלון מגעים אלה, באביב 1950, התחזקה הביקורת השמאלית כנגד נסיונו של בן-גוריון ליישב את המחלוקות עם הציבור הדתי (שם, עמ' 71-75). מפלגות האופוזיציה ממרכז ומימין היו נגד שיטת הזרמים, ועל כן בעד 'החינוך האחיד' במחנות העולים כפתיחה להנהגת חינוך ממלכתי כזה במדינה כולה. הכפייה האנטי-דתית לא העסיקה את המרכז ואת הימין, שהרגישו מקופחים משלטונה של מפא"י יותר מאשר החוגים הדתיים (שם, עמ' 75-77).

מערכת 'החינוך האחיד' במחנות העולים הוקמה בידי מחלקת התרבות במשרד החינוך והתרבות, משום שמחלקות החינוך במשרד היו טרודות בהקמת מערכת החינוך כולה. למנהל מחלקת התרבות, איש מפא"י נחום לוי, היה חלק נכבד במשימה, ועל כן מביא צמרת את עמדותיו בהרחבה. לוי, מוותיקי מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, התנגד לזכות ההורים במחנות העולים לבחור בזרם החינוכי לילדיהם, בניגוד לזכות כלל ההורים במדינה שיכלו לבחור בין הזרם הכללי, זרם העובדים, זרם 'המזרחי' וזרם אגודת-ישראל. הוא והאנשים שבחרה מחלקתו הנהיגו חינוך חלוצי ציוני, על-פי ערכי ההתיישבות העובדת ותנועת הפועלים. ערכי תנועת העבודה וזרם העובדים שלה הם ששלטו במחנות העולים, בהנחלת מחלקת התרבות שניהל לוי – תוך רשות להמשיך במקצת הלימוד הדתי, כחלק מדרכי הנועם שבהן תמך בן-גוריון (שם, עמ' 82).

מחנות מיוחדים לנוער היו השיטה החינוכית האינטנסיבית ביותר שהנהיגה מחלקת התרבות, באחריות הדסה ליפמנוביץ (לימים השופטת הדסה בן-ענת). חרף ההלצעות אז ובמשך השנים, לא ננקטו במחנות אלה כל לחצים לא-מוסריים לגזיזת פיאות, לאי מילוי מצוות דתיות או לנטילת חלק ב'מחולות חשק' שארגנו, כביכול, 'בחורים

ובחורות מ"השומר הצעיר" לבושי שחץ ופריצות' (שם, עמ' 84). בנוסף למחנות הנוער, שימש זרם העובדים הדתי, או 'הפֶּשֶׁט הדתי', להרחבת זרם העובדים בעלייה החדשה - בעיקר במושבי העולים. זרם זה ניסה בדרכים שונות למזג את השקפת היהדות הדתית עם זו הסוציאליסטית של זרם העובדים, אך ב־בזמן הפריע לחינוך הדתי - כעדותו הביקורתית של ד"ר ישעיהו ליבוביץ, ראש 'הפשט הדתי', על נסיונות כפייה אנטי־דתיים שפעל בהם 'הפשט הדתי' (שם, עמ' 89).

ועדת פרומקין נתמנתה לתפקידה בינואר 1950, ובמהלך עבודתה עד הגשת הדו"ח, בראשית מאי אותה שנה, חלו שינויים והסכמים פוליטיים שהשפיעו עליה ועל מסקנותיה - כמפורט אצל צמרת בפרק השמיני; על כשלון המשא ומתן לקואליציה אפשרית עם מפ"ם ועם הציונים הכלליים כבר עמדנו לעיל בעקבותיו, וכך מתאר המחבר גם את גורל הניסיון של בן־גוריון לכרות ברית פוליטית עם הפועל־המזרחי ופועל־אגודת־ישראל - החלק הפועלי בחזית הדתית - להקמת מפלגת־חסות דתית במפא"י. במקביל לפעילות ועדת פרומקין הקימה הממשלה ועדת שרים לבדיקת נושאי דת, ובהם החינוך במחנות העולים. שניים מחברי הוועדה - השרים זלמן שזר ומשה שפירא, מנהיג הציונות הדתית וראש החזית הדתית כולה - הגיעו להסכם פשרה: חינוך דתי לכל עולי עדות המזרח שמתחת לגיל 17, בפיקוח משותף של מפא"י והחזית הדתית. סיעת מפא"י בכנסת לא אישרה את הסיכום. החזית הדתית הגבירה את איומיה לפירוק הקואליציה, ושריה נעדרו בהפגנות משיבות הממשלה. בן־גוריון מינה את שלישי הצבאי, סא"ל נחמיה ארגוב, ואת הפרקליט הצבאי הראשי, אל"מ אהרון חוטר־ישי, לוועדת בדיקה במחנות שבהם פרצו המהומות. ועדת השניים ציינה את ההגומה שבסיפורי הכפייה וגזיזת הפיאות. בן־גוריון לא הסתפק בכך, הדף עם שותפיו הדתיים הצעה של הכנסת לדיון בחינוך שבמחנות העולים, והביא להחלטת ממשלה על זכות ההורים לבחור בזרם החינוך של ילדיהם גם במחנות אלה. במקביל לפעולותיו אלה, של בן־גוריון, במחצית פברואר יזם שפירא פשרה מצדו - כל ילדי תימן יקבלו חינוך דתי של 'המזרחי' או של אגודת־ישראל, ואילו שאר העולים יבחרו לילדיהם חינוך דתי או חילוני. עקב התנגדויות משני הצדדים חזרו מנהיגי הדתיים ומפא"י מתמיכתם במשאל ההורים, והגיעו יחד להסכם שאושר בידי הממשלה והכנסת ב־14 למארכס 1950: א. אגף החינוך יקבל את החינוך במחנות מידי אגף התרבות; ב. חינוך ילדי התימנים יהיה דתי, בפיקוח ארבעת נציגי הזרמים הדתיים; ג. בשאר המחנות יונהג חינוך כללי ודתי בלבד (שם, עמ' 91-99). הסכם זה נתקל בהתנגדות מצד מפ"ם, שאף יזמה הצעת חוק להוצאת אלפי ילדי עולים ממחנותיהם למסגרות עליית הנוער בהתיישבות החילונית ולהצעתה הצטרפו כמחצית מחברי־הכנסת של מפא"י.

חרף כל הטלטלות הפוליטיות הגישה ועדת פרומקין את מסקנותיה בראשית מאי 1950. הוועדה הטילה את האחריות על הקליטה החינוכית הלקויה ועל מקרי הכפייה האנטי־דתית שנמצאו במחנות העולים על מחלקת התרבות, ובעיקר על מי שעמד בראשה נחום לוין, ועל עובדיה יחיאל אהרון אלדמע וציפורה זיהבי, שאולצו להתפטר. משרד החינוך והשר שזר, שעמד בראשו, זוכו מאחריות - המשרד כולו משום היותו בשלב הקמה, ללא מסורת וניסיון ושזר בשל מחלתו. הוועדה ראתה את הממשלה כולה כאחראית, אך נמנעה מלבקר את ראש הממשלה בן־גוריון, שעמדותיו היו נגד כפייה אך במעשיו לא פעל לכך. הטלת האחריות על הדרג המבצע ולא על קובעי המדיניות,

הלא היא 'תסמונת הש"ג' שהתבטאה בוועדות חקירה שונות החל ממחדל מלחמת יום הכיפורים, החלה לדעת צמרת כבר בשנת 1950 - והוא מציין זאת לצד פירוש הטענות שהעלו אנשי מחלקת התרבות, שחשבו עצמם נבגדים, ותגובות עיתונות ההסתדרות וציבור הפועלים שתמכו בהם, בהרגישם עצמם שותפים למדיניות כור ההיתוך של החלוץ הציוני המתחדש בארץ. תגובתה של הדסה ליפמנוביץ (בן-עתו), שנכתבה אז ולא נתפרסמה, מובאת בספר לראשונה. כתומכת מפא"י דאז היא האשימה את הפוליטיקאים, בעיקר הדתיים. מפגשה עם בן-גוריון בניסיון לבטל את ההחלטה לחסל את מחנות הנוער, שעליהם היתה מופקדת, לא עלה יפה. היא התפטרה, ואילו השיטה עצמה עוד נמשכה אחריה (שם, עמ' 110-114).

בן-גוריון המשיך להסתייג מהדו"ח. הצניעו והסתפק בפיטורי ראשי מחלקת התרבות. החזית הדתית, על אף שהדו"ח אישר את טיעוניה, לא עשתה שימוש חריף במסקנותיו, כדי שלא לפרק את הקואליציה הנוחה עם מפא"י (שם, עמ' 115-117). כחודש לאחר מסקנות ועדת פרומקין עולמה של מפא"י כמנהגו נהג. דו"ח הוועדה עלה שוב בעת המשבר הממשלתי באוקטובר 1950, וגם זה הסתיים, לאחר התפטרות בן-גוריון, בהסכם קואליציוני חדש-ישן. שר החינוך שזר הוחלף, ובכך שילם במאוחר את מחיר אחריותו לנעשה במחנות העולים, על-פי דו"ח פרומקין (עמ' 119-122). פרשה נוספת התגלתה במקביל להקמת הממשלה מחדש, כאשר חבר-הכנסת הדתי פנקס, שלא נבחר לשר ולא תמך בממשלה, התריע על העברת כ-1,300 ילדי עולים מעיראק לקיבוצי השומר-הצעיר ללא בירור הרקע הדתי בביתם. הצעתו של פנקס הורדה מסדר היום על-פי הצעת מפא"י ובשתיקת חבריו לחזית הדתית, שזה עתה חזרו לשותפות עם מפא"י. פנקס ואחרים במחנה הדתי התריעו בכנסת ובציבור על כפייה אנטי-דתית מצד צה"ל, שחייליו התגייסו בחורף 1950-1951 לסיוע ולחינוך במעצרות כולל חינוך הנוער במחנות מיוחדים של הגדנ"ע. המשבר חלף גם הפעם: בן-גוריון הסתפק כבעבר במינוי קצינים בודקים למחנות שעליהם נמסרו תלונות, ודאג להוראות בכלל צה"ל בנידון הקפדה על כשרות ושמירת השבת, מבלי שהסכים לתביעה להקים גדנ"ע דתי נפרד.

צמרת ממשיך ומתאר איך בתום שנת 1950 התחדשו חילוקי הדעות בין מפא"י לדתיים, הפעם בשל סירובם של אנשי מפא"י להחיל את ההסכם על החינוך במחנות העולים (שקדם לדו"ח פרומקין) גם על המעברות, על אף שחלקן היו למעשה מחנות עולים שרק שינו את שמם. בפברואר 1951 החרף בן-גוריון במכוון את יחסי מפא"י עם הדתיים, התנגד לדרישתם למונופול על קליטת העולים החדשים הדתיים והציע, באמצעות מקורבו יעקב הרצוג, רעיון חדש-ישן: מסירת החינוך הזה לפועל-המזרחי ולפועל-אגודת-ישראל בלבד. הממשלה נפלה באותו חודש בהצבעה על שאלות חינוך, וביולי 1951 התקיימו בחירות חדשות. בדיון בכנסת שקדם לנפילת הממשלה נדרשו הכל לדו"ח ועדת פרומקין והועלתה כל קשת הדעות בנידון חינוך ילדי העולים, זרמי החינוך ומגוונם, ויחסי תנועת הפועלים והמפלגות הדתיות (שם, עמ' 130-136). במצע מפא"י לבחירות נזכר 'חינוך ממלכתי לכל ילדי ישראל', תוך הבטחת 'זכות הגדרה עצמית בגוון החינוך' לכל קבוצת הורים מעוניינים, ובפרט לילדי הורים דתיים, 'מבלי לפגוע במינימום החובה הנקבע ע"י המדינה'. סקירתו של צמרת את האירועים שקדמו לדו"ח פרומקין ושעקבו לו מסתיימת בחוק חינוך ממלכתי מ-1953 שביטל רק את הזרמים החילוניים (ולמעשה את זרם העובדים בלבד)

ואילו הדתיים, שמפלגותיהם נותרו בקואליציה נותרו גם עם שני זרמיהם כבימי כור ההיתוך' (שם, עמ' 137).

הפרק האחד־עשר בספר מוקדש להערות אחדות 'על דרך החקירה והמסקנות של ועדת פרומקין'. צמרת מזכיר את הליקויים המשפטיים בעבודת אחת מוועדות החקירה הממשלתיות הראשונות במדינה, ובפרט את העדיפות שהיתה לעדים הדתיים ואת העיסוק בבעיה העקרונית ולא בחקירת תלונות מוגדרות. חרף זאת היו המסקנות מאוזנות, כלפי השמאל וכלפי הדתיים כאחד. הוועדה צדקה בביקורתה כלפי בחירת סגל לא מתאים לחינוך ילדים, בפרט ילדים דתיים יוצאי מדינות האסלאם, אך שגתה בראותה בגזיזת הפיאות ובהפרעת לימוד התורה שיטה. חלק גדול מהתימנים העולים עבר תהליכי חילון עם עלייתו ארצה גם ללא התערבות מכוונת, ואילו גזיזת הפיאות היתה, אם בכלל, חלק מתהליך ההידמות לחברה הקולטת כולה, כולל החוגים הדתיים בה, שנהגו ללכת ללא פיאות (שם, עמ' 139-144). צמרת מעמיד דברים על דיוקם גם כאשר הוא מבקש לאזן את הביקורת על רצון 'ההיתוך' המוגזם של השמאל הוותיק ברצון לעשיית נפשות אצל העולים וילדיהם שהיה גם בקרב הציבור הדתי (שם, עמ' 145), כשם שהוא חוזר ומבקר את ההסתפקות בהסקת מסקנות אישיות כלפי הדרג המבצע בלבד (שם, עמ' 146-148). הוא מציין כי הנספח ההיסטורי המלומד שכתב יצחק בן־צבי 'לדברי ימי היהודים בתימן ובצפון אפריקה' היה חשוב, אך לא נוצל בדו"ח הוועדה (שם, עמ' 148-149, 235-240), מסכם בהערכת הדו"ח: 'ועדה ציבורית אמיצה, שהעזה להסיק מסקנות נועזות ... [ב]אותם הימים ... [של] חבלי הלידה של הדמוקרטיה הישראלית'; הוועדה הצליחה לשמור על הקואליציה בטווח הקצר אך חידדה את הקיטוב בין חילונים לדתיים לטווח הארוך (שם, עמ' 149-150). באפילוג שכתב צמרת עקב הוויכוח שהתחדש ב־1991 על קליטת ילדי המזרח בשנות החמישים, הוא מסכם בדברי דן מירון כתנא מסייע למסקנותיו האקטואליות שלו מדו"ח פרומקין 1950: 'במורשות התרבותיות ... ההמשכיות בולטת לא פחות מן התמורות. ראוי להניח לעולים להגיע לישראליות החיה והנושמת שלהם, שתהיה שונה למדי מזו [שלנו] ותנבע במידה רבה מן המפגש של היהודיות הגלותית שלהם עם הוויית הארץ ... כבר ראינו לאן הולך ביטחון תמים ... בנוסח אחיד של ישראליות, שאותו צריך להנחיל לעולים החדשים, בלי שים לב למקורותיהם ולמסורות שלהם ... הוא הולך לכישלון, ניתן אפילו לאמר לאסון חברתי־תרבותי־פוליטי' (שם, עמ' 152).

בנקודה זו, הקושרת היסטוריה ואקטואליה באמצעות דבריו של חוקר ספרות העוסק גם בימי ראשית המדינה, יש להעיר שתי הארות מתודולוגיות על ספרו של צמרת. מחד, יש כאן תרומה חשובה של ההיסטוריה של החינוך לחקר האינטגרציה העדתית, הדתית והתרבותית של ילדי ארצות המזרח וצאצאיהם. בתחום זה שליטת עד כה דיסציפלינות מובהקות של מדעי החברה, כגון הסוציולוגיה והפסיכולוגיה החברתית הדנות באינטגרציה וברפורמה בחינוך באשר להישגי התלמידים ולמידת קליטתם החברתית. ההיסטוריה של החינוך נזכרה, זעיר פה זעיר שם, ברקעם של המחקרים התרבותיים־חברתיים הללו לסוגיהם. כור ההיתוך התרבותי, ובמיוחד 'הפשט הדתי', נסקרים בין היתר בספרה של אייל כפכפי מדינה מחפשת עם, על פירוק זרם העובדים (תל־אביב 1991). לראשונה מצוי לפנינו ספר העוסק בהיסטוריה חינוכית־חברתית מפורטת של ועדת חקירה, המשלימה את המחקר העדתי־תרבותי בכליה הייחודיים. בנוסף, נקשרת ההיסטוריה של החינוך לאקטואליה של התחום בהווה.

מגמה זו מקובלת כיום בהיסטוריה של החינוך באירופה ובארצות-הברית, ומה שמתאים, למשל, לחקר הנהגת תכנית הלימודים הממלכתית האנגלית בראשית שנות התשעים ראוי גם לסוגיות חינוכיות כבדות משקל היסטורי עוד יותר במדינת ישראל; שורשי רובן נעוצים לפחות בתקופת המנדט הבריטי, שלא לדבר על מקורותיהם היהודיים הקדומים.

אציין גם את עושר המקורות הבולט בספרו של צמרת. ניתן היה להעשירו עוד במעט בהשוואה למקורות העיקריים הדנים בסוגיה זו מהיבטי המחקר החברתי. הבאת תמצית מפורטת יותר של דו"ח הוועדה בתוך רצף התיאור ההיסטורי יכולה היתה להקל על הקורא, אך אין בה כדי לפגום בבהירות התיאור והניתוח הרהוטים מראשית העלייה הגדולה ועד מחצית שנות החמישים. הדו"ח המלא, על נספחיו, ומפתח השמות המואר מוסיפים לערכו המדעי של הספר. ובכלל - צבי צמרת אכן העמיד לפנינו בספרו זה את הפרספקטיבה ההיסטורית הראויה לתחילתה של דילמת 'כור ההיתוך' בראשית ימי המדינה: 'האם נדע [והאם ידענו?] להנחיל לעולים ... יהדות ציונית-ישראלית חדשה, ובו זמנית נתחשב [התחשבנו?] התחשבות של אמת בייחודם, במקורותיהם ובמסורותיהם?' (שם, עמ' 152).